

О. О. Побережник

УДК: 9(477–25)“18” Муравйов А.

ОБРАЗ КИЄВА В ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ АНДРІЯ МИКОЛАЙОВИЧА МУРАВЬОВА

Статтю присвячено формуванню образу Києва в творчості відомого духовного письменника Російської імперії XIX ст. Андрія Миколайовича Муравйова (1806–1874). Проаналізовано зміну сакрального образу міста у зв'язку з еволюцією світогляду автора.

Ключові слова: Муравйов, образ, світогляд, семантика, Російська імперія XIX ст.

Статья посвящена исследованию формирования образа Киева в творчестве известного духовного писателя Российской империи XIX в. Андрея Николаевича Муравьева (1806–1874). Проанализировано изменение сакрального образа города в связи с эволюцией мировоззрения автора.

Ключевые слова: Муравьев, образ, мировоззрение, семантика, Российская империя XIX в.

This article is dedicated to the investigation of image of Kiev in the works of famous clerical writer of Russian empire of the 19th ct. A. M. Muravyov (1806–1874). The sacred image of city is analyzed from the position of author's evolution of outlook. Appearance of Kyiv for Muravyov was formed gradually, with the change of world view of writer: if for young poet-romanticist Muravyov determining was history, a spiritual writer Muravyov is known in presentation of city gave advantage to orthodoxy. Kyiv for a writer — above all things the sainted city. Andrey Muravyov aimed the activity to save old Kyiv, rebuild his sacred objects, return Kyiv the role of orthodox center of the Russian empire. Consequently, Kyiv for Andrey Muravyov had a deep historical and personality value which showed up in a few aspects: city, as beginning of christianity (that associated in consciousness of Muravyov with the Russian mission of Apostle Andrew); as beginning of Russia, that Kyiv Rus in a spiritual and historical context; as a personality constituent (in Kyiv a writer built an own house, alongside with the church of dedication of the patron St. Andrew).

Keywords: Muraviev, image, outlook, semantic, Russian empire of 19th ct.

Андрій Миколайович Муравйов — відомий духовний письменник, історик Церкви, громадський діяч Російської імперії, знаний захисник православ'я [18, с. 505] та призабутий киянин зробив неоціненний внесок у російську культуру XIX ст. На сьогодні російські науковці знову актуалізу-

ють особу Андрія Муравйова, перевидають його численні праці з історії Церкви та православ'я. Проте для історії Києва, мешканцем якого письменник був близько 20 років, внесок Муравйова досі належно не поціновано. Між тим, Київ відіграв важливу роль у долі й творчості А. Муравйова [10, с. 137]. Образ цього міста, присутній у творах ще молодого поета-романтика, був постійним об'єктом його інтересу. Зазначимо, що ми розуміємо образ як результат віддзеркалення світу в свідомості людини (відчуття, уявлення, поняття, ідеї) [2, с. 76], та, відповідно, віддзеркалення міста в творах письменника.

Джерелом для визначення образу міста в свідомості Андрія Муравйова є його творча спадщина — спогади, листи, описи подорожей, у яких часто зустрічаємо інформацію про Київ. Філософія трактує поняття образу як чогось співпричетного способу існування людини [22, с. 74]. А отже, припускаємо, що з віком, розвитком Муравйова як особистості та письменника, зі зміною його світогляду мінявся й образ міста в його уявленнях. Російська дослідниця Муравйова-літератора Наталія Хохлова виділяє в творчості письменника два пов'язані, але водночас осібні, цільні й замкнені в собі періоди: ранній, поетичний (1823–1832), і пізній, церковно-белетристичний (1836–1874) [25, с. 144].

З цілковитою впевненістю можемо відзначити, що релігійна складова світогляду письменника не була визначальною для Муравйова-поета. Перша праця Андрія Миколайовича, котра визначила його подальшу долю як відомого релігійного письменника, побачила світ 1832 р. («Путешествие ко Святым местам в 1830 году» [16]), і з'явилася після подорожі на Схід. Молодий Андрій Муравйов, будучи учасником дипломатичної канцелярії головнокомандувача Другої армії, після підписання Адріанопольського мирного договору й завершення російсько-турецької війни [13, с. 81], вирушив у подорож по Святих місцях, яку пізніше детально описав. До 1830 р. не лише предметом творчості, а й метою життя Муравйов вважав виключно поезію, перелом відбувся вже після подорожі [24, с. 8]. Саме публікацію «Путешествий ко Святым местам» слід вважати переломною в житті Муравйова, відтоді він — визнаний духовний письменник. Російська дослідниця Ірина Моклецова влучно назвала Андрія Миколайовича прижиттєвим класиком [9, с. 74].

Вважаємо, що образ Києва в уявленнях Муравйова мінявся разом зі світоглядом, а отже, розглядаємо формування образу хронологічно (від Муравйова — молодого поета до Муравйова — відомого релігійного письменника).

Джерело, що найповніше висвітлює ранні роки життя Муравйова, — це його власні спогади. Безумовно, спогади є чи не найсуб'єктивнішим дже-

релом, адже демонструють різночасові погляди самого героя на власні життя та діяльність. До того ж вони були орієнтовані «на читача», а відколи мемуари починають друкуватися, вони перестають бути індивідуально-приватною справою [23, с. 17], їх варто розглядати радше як засіб самопозиціонування. Надзвичайно незручним для дослідника видається і те, що Муравйов редагував свої спогади. Публікатор спогадів Андрія Миколайовича — Третьяков, залишив коментар, що спогади опубліковано за версією, яку сам письменник відредагував 1866 р., тоді ж було написано їх підсумкову частину. Спогади ж, написані через багато років, передбачають зменшення гостроти пам'яті автора, зміни, що відбувалися протягом тривалого часу, а отже, еволюцію світогляду автора-мемуариста [4, с. 34]. Почасти виокремити часові нашарування спогадів не видається можливим, припускаємо, що окремі блоки твору автор суттєво редагував, адже релігійне світосприйняття — елемент творчості Андрія Миколайовича після подорожі на Схід. Інші твори письменника, що є джерелами для визначення образу Києва, написав уже Муравйов — релігійний письменник після 1832 р.

Хоча в спогадах Муравйова не завжди можливо виявити часові нашарування, бачимо певну зміну образу Києва, що формувався в уявленнях письменника. При цьому ми не пов'язуємо образ Києва в Муравйова з сучасним визначенням міської культури, в розумінні міста як певної людської спільності [7, с. 17–18], насамперед тому, що сам Андрій Миколайович у роботах, присвячених Києву, не приділяв уваги його мешканцям. Для нього місто було радше містичною субстанцією, що наповнювалась, насамперед, історичним, православним, і аж ніяк не «людським» сенсом. У найранніших спогадах (хоча й відредагованих пізніше, коли Муравйов уже був дорослим) його вражали, насамперед, собори стародавнього Києва, його історія [13, с. 60]. Пізніше додалась і стала панівною роль міста як колиски християнства на Русі, православної святині. Образ Києва як давньої святині Російської імперії, на нашу думку, є елементом світогляду дорослого Муравйова.

У роботах, присвячених семіотиці Петербурга, відомий російський учений Юрій Лотман виділяє кілька критеріїв, необхідних для того, щоб розглянути місто як семіотичну систему. Він пропонує дивитися на місто з різних позицій — місто як ім'я, місто як простір та місто як час. Спираючись на вчення Августина Блаженного, який, своєю чергою, розглядає час у трьох іпостасях: сучасне минулого, сучасне сучасного і сучасне майбутнього — Ю. Лотман пропонує своє уявлення моделі Петербурга [6]. З огляду на концепцію Лотмана та на еволюцію уявлення про місто в Муравйова можемо виділити принаймні три складові образу Києва в Андрія Миколайовича. Мабуть, пріоритетним є образ міста як православного центру Російської ім-

перії (сучасне). Наступною складовою образу Києва вважаємо історичний контекст, адже Муравйов в силу свого уявлення про ідеал християнства — перші християнські громади, у вітчизняній історії ідеалом православ'я Російської імперії вважав Київську Русь (минуле). Як третю складову образу міста в Андрія Миколайовича можна виділити його уявлення про Київ як про російське місто, що має повернути собі православну велич Київської Русі (майбутнє).

Відомий французький історик Ф. Артог, досліджуючи форми сприйняття часу з огляду на типи історичного мислення, відзначав, що лише в XIX ст. відбувається остаточний розрив двох типів історичного мислення — християнство передає першість новому типу, заснованому на вірі в прогрес [1, с. 218]. До того моменту переважав звернений до минулого іудео-християнський тип сприйняття часу. Надзвичайно консервативний Муравйов був активним противником прогресу як такого, тому, на нашу думку, відповідно, тип сприйняття часу Муравйова був іудео-християнським, тож найсуттєвіша складова образу міста в Андрія Миколайовича була звернена до минулого. Купуючи землю неподалік від Десятинної й Андріївської церков, Андрій Миколайович вказував, насамперед, на «історичну пам'ять» цієї землі, згадуючи її історію від варязьких мучеників до татаро-монгольської навали [12, с. 212–213]. Муравйов писав: «можно ли, какими либо деньгами, заплатить за все сии воспоминания, за этот летописный участок града гробов наших отцов» [12, с. 213].

Андрій Миколайович писав, що Київ — «сокровищница отечественной молитвы от первых веков нашего христианства и оплот православия в средние века нашей истории» [11, с. 261]. Ідеалом цієї складової образу Києва в Муравйова була вервечка богомольців, що йдуть з усіх кінців Русі в її священну серцевину [11, с. 261]. Могутність і значення Києва для Муравйова полягає в православній святині, зосередженій у трьох священних місцях: у Лаврі, в Св. Софії та в обителі Михайлівській Златоверхій, оскільки там зосереджено всю його життєву силу, його душу і серце [12, с. 264]. Консервативний Муравйов жалкував за часами, коли «как только расдастся густой вечерний благовест ко всенощной, толпы богомольцев всякого звания отовсюду стремятся в храм» [12, с. 262]. Його ідеал образу міста однозначно перебуває в минулому. Релігійна свідомість Муравйова, його ставлення до міста, створювали сакральний образ давнього граду — «...Киев, колыбель нашей веры, на тех горах, где впервые просияло для нас просвещение не светское, а духовное...» [11, с. 261]. На думку російського дослідника О. Лідова, при зверненні до православних святинь-зразків, як правило, відтворювався не план, архітектурний об'єм чи декорація, а образ-ідея особливо шанованого сакрального простору, який сучасники впізнавали і органічно вклю-

чали в новий контекст [5, с. 25]. Новим контекстом для Муравйова була актуалізація значення святого Києва для сучасної йому Російської імперії.

Як окрему складову образу міста варто виділити сучасний Муравйову урбаністичний простір. Більшість ініціатив Андрія Миколайовича з діяльності в реальному місті була пов'язана безпосередньо з давніми святинами Києва. Муравйов постійно наголошував на важливості збереження стародавнього міста, на величч його історії, та брав безпосередню участь у збереженні пам'яток. До сучасного Муравйову образу Києва варто додати уявлення письменника про Київ саме як російське місто, на противагу польським «латинським» впливам (природно, що цей фактор є достатньо пізнім, і актуалізується в 60-х рр. XIX ст. в силу історичних обставин, зокрема польського повстання 1863 р.). Наголошуючи на небезпеці поширення католицизму в Києві, Муравйов писав, що «тогда только могут усвоить себе Киев иноверцы, если нарушится жизненная его связь с Россиею, т.е. Православие, которое издревле пропитало собою весь его внутренний быт» [12, с. 265]. З Києвом для Муравйова пов'язано все «истинно русское» [12, с. 258], пронизане історичними спогадами в контексті величч Російської імперії. І хоч сам Муравйов у спогадах вказував на те, що «политического поприща я никогда не искал» [15, с. 21], ідеологічна складова, безперечно, відіграла важливу роль у його світогляді. Проте варто відзначити й наголосити, що ідеологічна свідомість письменника була тісно переплетена з релігійною. Окрім того, що Андрій Миколайович постійно підкреслював значення Києва як «серця всієї Русі», він наголошував на тому, що значення Києва як православної святині, його глибокий історичний сенс, залишаються незрозумілими і недоступними для сприйняття чужій людині, тій, яка не має історичних коренів, що пов'язували б її з Руссю: «...сия сокровищница мошей в недрах земли... разве она возбуждает малейшее сочувствие нынешних мнимых родичей Киева, на него посягающих как-бы по праву местных землевладельцев, хотя они искони были ему чужды, и в новейшие времена не могут с ним сродниться, ни сердцем, ни душою?» [12, с. 212–213].

Окремо слід виділити і місто як простір, за концепцією Ю. Лотмана. Очевидно, можна констатувати уявлення Андрія Миколайовича про Київ як про вічне місто, включене в сакральний простір. Уявлення про Київ як місто на горах (Андрій Миколайович порівнював дніпровські схили з горами Сигнаху [15, с. 18]) є ще одною складовою образу міста. Київські гори, на яких, за літописною легендою, передбачив славу майбутньому місту апостол Андрій Первозванный, очевидно, в православної свідомості співвідносилися зі Святими горами [17, с. 24]. Розміщення Києва в семіотичному просторі та порівняння Києва з Римом і Єрусалимом — все це було складника-

ми образу Києва в Муравйова. Безперечно, у світогляді письменника Київ мав містичний сенс, адже, наділяючи простір символічним значенням, людина тим самим одухотворює його [8, с. 48]. Практично в усіх роботах, де тією чи іншою мірою Муравйов говорить про Київ у власній долі, присутнє передвизначення і провидіння Боже.

Отже, припускаємо, що образ Києва за Муравйовим уміщував кілька сенсів, котрі можна накласти на семіотичну концепцію Ю. Лотмана та пов'язати з уявленням часу Августина Блаженного (яке, на думку французького історика Ф. Артога, існувало до XIX ст.). У цьому трактуванні складові образу Києва мають таку послідовність (хоча ці складові переплітаються між собою): минуле (історичний контекст київських старожитностей), сучасне (православ'я, відновлення його величі), майбутнє (Київ має стати російським православним центром на противагу латинському, польському впливу). Причому до кожної актуалізації цих складових Андрій Муравйов доклав зусиль безпосередньо: він брав участь у відбудові історичних святинь міста (ремонт Андріївської церкви [20], клопотання про місце будівництва Володимирського собору [14, с. 205], проект відновлення Софійського храму [3, арк. 204–207], боротьба проти плану укріплення міста Е. Тотлебена [21, с. 32] та ін.), активно сприяв поширенню православ'я (твори письменника мали яскраво виражені місіонерські риси, з його ім'ям пов'язували популяризацію православ'я) та боровся з польськими впливами в Києві (діяльність у складі Свято-Володимирського братства [19]).

Образ Києва для Муравйова формувався поступово, зі зміною світогляду самого письменника: якщо для молодого поета-романтика Муравйова визначальною була історія, то відомий духовний письменник Муравйов першість в уявленні міста віддавав православ'ю. Київ для письменника — насамперед святий град. Андрій Муравйов прагнув зберегти старий Київ, відбудувати його святині, повернути Києву роль православного центру Російської імперії. Отже, Київ для Андрія Муравйова мав глибоке історичне та особистісне значення, що проявлялося в кількох аспектах: місто як початок християнства (що пов'язувалось у свідомості Муравйова з руською місією Апостола Андрія Первозванного); як початок Росії, тобто Київської Русі в духовному та історичному контексті; як особистісна складова (у Києві письменник побудував власний будинок, поруч з церквою посвятив свого патрона Св. Андрія).

1. Артог Ф. Типы исторического мышления: презентизм и формы восприятия времени. Реферат / Ф. Артог // Отечественные записки. — 2004. — № 5 (20). — С. 214–225.

2. Безклубенко С. Мистецтвознавство: терміни і поняття / Безклубенко С. : Енциклоп. вид.: у 2 т. — Т. 2 (М — Я). — К. : Інститут культурології НАМ України, 2010. — 256 с.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. (Далі — ІР НБУВ). — Ф. 301. — Оп. 690 (Муз. 888). — Спр. 1863. О Софійському соборі, виписки, заметки А. Н. Муравьєва і контр-записка, представлена імператриці через Д. С. Арсеньєва. Записки, складені А. Н. Муравьєвим і подані Її Величеству в Києві, б/д. — Арк. 204–207.

4. Казьмирчук М. Джерела особового походження: підручник / Казьмирчук М. — К. : Логос, 2010. — 242 с.

5. Лидов А. М. Ієротопія. Створення сакральних просторів як вид творчості і предмет історичного дослідження / А. М. Лидов // Хортицький семінар: Сакральна географія і феномен паломництва: вітчизняний і світовий контекст. Зб. наук. пр. — Запоріжжя : Дике поле, 2012. — С. 12–35.

6. Лотман Ю. М. Символіка Петербурга / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Внутрішні світи. Чоловік-текст-сферо-історія / Лотман Ю. М. — М. : Язички російської культури, 1996. — С. 275–295.

7. Малахов В. Образ міста в сучасному гуманітарному дискусії: деякі проблемні напрями / В. Малахов // Образ міста в контексті історії, філософії, культури. Київознавчі читання. — К. : Парапан, 2005. — С. 17–18.

8. Метилка Д. В. Способи репрезентації простору і культурні практики / Д. В. Метилка // Хортицький семінар: Сакральна географія і феномен паломництва: вітчизняний і світовий контекст. Зб. наук. пр. — Запоріжжя : Дике поле, 2012. — С. 38–49.

9. Моклецова І. В. К вопросу о возрождении духовной педагогической традиции: Н. В. Гоголь и А. Н. Муравьев / И. В. Моклецова // Вестник Московского университета (Далее — ВМУ). — Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2010. — № 4. — С. 70–79.

10. Моклецова І. В. Київ в судбі і творчості А. Н. Муравьєва / І. В. Моклецова // ВМУ. — Серія 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2003. — № 1. — С. 116–146.

11. Муравьєв А. Н. Записка о сохранении самобытности Киева (начало 1870-х гг.) Публикация М. Кальницкого / А. Н. Муравьєв // Єгупець. — К. : Сфера, 1999. — С. 259–267.

12. Муравьєв А. Н. Київ і його святиня / Муравьєв А. Н. — Изд. 4-е, испр. і доп. — К. : в Типографії Києвопечерської Лаври. — 1871. — 322 с.

13. Муравьєв А. Мои воспоминания / А. Муравьєв // Русское обозрение. — 1895. — Т. 33. — № 5 (май). — С. 56–85.

14. Муравьєв А. Мои Воспоминания. Заключительная часть. Публікація Наталі Хохлової. Коментарі Михайла Кальницького та Наталі Хохлової / А. Муравьєв // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української літератури. — Т. 1. — К. : Критика, 2004. — С. 204–244.

15. Муравьєв А. Н. Письмо из Киева / Муравьєв А. Н. — М. : В. Готье, 1859. — 26 с.

16. Муравьєв А. Н. Путешествие ко Святым местам в 1830 году : В 2 ч. / Муравьєв А. Н. — Спб. : Тип. III Отд. Соб. Е. И. В. Канцелярии, 1832. — Ч. 1. — 298 с.; Ч. 2. — 244 с.

17. Петрухин В. Я. «Киевская Русь» и «Святая Русь». История и эпос / В. Я. Петрухин // Из Истории русской культуры. — Т. 1. Древняя Русь. — М. : Язички русской культуры, 2000. — С. 19–25.

18. Письма митрополита Московского Филарета к А. Н. Муравьєву. 1832–1867. — К. : в типографії І. і А. Давыденко, 1869. — XII, 692 с.

19. Побережник О. О. Актуалізація культу Святого Володимира у Києві у другій половині XIX ст.: Свято-Володимирське братство та А. М. Муравйов / О. О. Побережник // Матеріали I всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю: «Історико-філософські читання молодих учених» (12 квітня 2012 року). — Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. — С. 132–135.

20. Побережник О. Андріївська церква: містичне та практичне втілення шанування Св. апостола Андрія Первозванного А. М. Муравйовим / О. Побережник // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. — Одеса : Удача, 2012. — С. 215–219.

21. Побережник О. Проект укріплення Києва Е. І. Тотлебена: участь Андрія Муравйова / О. Побережник // Дні науки історичного факультету: Матеріали V Міжнародної наукової конференції молодих учених. — Вип. V : у 7-ми част. — Ч. 1. — К., 2012. — С. 32.

22. Серикова Т. Ю. История формирования понятия «образ» в гуманитарном знании / Т. Ю. Серикова // Мир науки, культуры, образования. — 2010. — № 4. — С. 74–77.

23. Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII — первой половины XIX века. От рукописи к книге / Тартаковский А. Г. — М. : Наука, 1991. — 286 с.

24. Хохлова Н. А. Андрей Николаевич Муравьев — литератор / Хохлова Н. А. — Спб. : Дмитрий Буланин, 2001. — 242 с.

25. Хохлова Н. Діяльність Андрея Муравйова в Києві / Н. Хохлова // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української літератури. — Т. 1. — К. : Критика, 2004. — С. 144–202.

Ю. В. Хитровська

УДК: 94:281.9(477.4) «18»

ВІДЧУЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖНОГО СЕЛЯНСТВА ВІД ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Базуючись на науковій літературі та архівних документах, автор аналізує проблему відчуження українського селянства від офіційної церковно-релігійної інституції в Правобережній Україні у першій половині XIX ст.

Ключові слова: селянство, російське самодержавство, Правобережна Україна, православне духовенство, Церква.

Опираєсь на наукову літературу и архивные документы, автор анализирует проблему отчуждения украинского крестьянства от официальной церковно-религиозной институции в Правобережной Украине в первой половине XIX в.

Ключевые слова: крестьянство, российское самодержавие, Правобережная Украина, православное духовенство, Церковь.

This article strives to analyze issues of alienation of Ukrainian peasantry from official Church institutions in Right-bank Ukraine during the first half of 19th